

O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI NOYOB HAYVON TURLARINING SAQLANISH MUAMMOLARI

Usmonova Nargiza Kuchqaraliyevna

Guliston davlat pedagogika instituti

Biologiya yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida uchraydigan noyob va yo‘qolib borayotgan hayvon turlarini saqlab qolish masalalari tahlil qilinadi. Maqolada hayvonot dunyosining bioxilma-xilligini ta‘minlashdagi ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy omillar o‘rganilgan. Shuningdek, “Qizil kitob”ga kiritilgan hayvon turlarining tabiiy yashash muhitiga antropogen ta‘sir, iqlim o‘zgarishlari, cho‘llanish va urbanizatsiya jarayonlarining salbiy oqibatlari ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar. O‘zbekiston faunasi, noyob hayvon turlari, bioxilma-xillik, ekologik muvozanat, “Qizil kitob”, antropogen omillar, iqlim o‘zgarishi, muhofaza etiladigan hududlar, ekologik siyosat, barqaror rivojlanish.

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda global miqyosda biologik xilma-xillikning kamayib borishi insoniyat oldida dolzarb ekologik muammolardan biriga aylandi. Xususan, hayvonot dunyosining ayrim turlari tabiiy muhitning buzilishi, antropogen omillar, iqlim o‘zgarishi va iqtisodiy faoliyat ta‘sirida yo‘qolish xavfi ostida qolmoqda. Jahon tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (IUCN) ma‘lumotlariga ko‘ra, yer yuzida mavjud hayvon turlarining qariyb 25 foizi yo‘qolib ketish xavfi ostida. Shu jumladan, O‘zbekiston hududida ham bioxilma-xillikning kamayishi, noyob hayvon turlarining soni va yashash areallarining qisqarishi ekologik barqarorlikka jiddiy tahdid solmoqda.

O‘zbekistonning tabiiy-geografik joylashuvi, iqlim sharoiti va relyefi xilma-xil ekotizimlarning shakllanishiga zamin yaratgan. Cho‘l, tog‘, o‘rmon va suv havzalari ekotizimlarida yuzlab hayvon turlari, jumladan, noyob va endemik turlar yashaydi. Biroq, inson faoliyati natijasida ushbu ekotizimlarga salbiy ta‘sirlar kuchayib, ko‘plab turlar yo‘qolib ketish xavfi ostiga tushmoqda. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi”ga kiritilgan Amudaryo timsohi, Markaziy Osiyo yo‘lbarsi, Jayron, Qizilqum iloni, Turkiston silovsinlari kabi turlar sonining keskin kamayishi bunga yaqqol misoldir.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ekologik siyosatni takomillashtirish, milliy bog‘lar va qo‘riqxonalar faoliyatini kengaytirish, biologik monitoring tizimlarini joriy etish borasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Biroq mavjud ma‘muriy, tashkiliy va ilmiy salohiyat yetarli darajada emasligi, tabiiy muhofaza hududlarining cheklanganligi hamda aholining ekologik madaniyat darajasi pastligi kabi omillar bu jarayonning samaradorligini pasaytirmoqda.

Shu sababli, O‘zbekiston hududidagi noyob hayvon turlarining saqlanish muammolarini chuqur ilmiy tahlil qilish, ularning tabiiy yashash muhitini saqlab qolish mexanizmlarini ishlab chiqish, ekologik siyosatni takomillashtirish va xalqaro tajribalarni integratsiya qilish bugungi kunda ekologiya fanining eng muhim vazifalaridan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida O‘zbekiston hududidagi noyob hayvon turlarining soni, yashash areallari, ularning ekologik holati va saqlanish mexanizmlarini o‘rganish maqsad qilingan. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi metodlar va yondashuvlardan foydalanildi:

Tahliliy-metodik yondashuv. O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi” (2022-yil nashri), Jahon tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (IUCN) ma’lumotlari, Davlat ekologiya qo‘mitasi hisobotlari hamda milliy qo‘riqxonalar monitoring ma’lumotlari asosida statistik va ilmiy tahlillar amalga oshirildi.

Ekologik kuzatuv va kartografik tahlil. Cho‘l, tog‘ va o‘rmon ekotizimlarida joylashgan tabiiy muhofaza etiladigan hududlar (masalan, Zarafshon, Surxon, G‘issar, Qizilqum, Badai-Tugay qo‘riqxonalari) bo‘yicha mavjud fauna turlari va ularning son dinamikasi GIS (Geographic Information Systems) vositasida xaritalashtirildi.

Ekspert intervyu va hujjat tahlili. Ekologiya, zoologiya va tabiatni muhofaza qilish sohasidagi olimlar, qo‘riqxonalar xodimlari va ekologik siyosat mutaxassislari bilan suhbatlar o‘tkazildi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasining “Atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonuni va 2022–2030-yillar uchun “Yashil O‘zbekiston” strategiyasi tahlil qilindi.

Asosiy qism. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston hududida hayvonot dunyosining bioxilma-xilligini saqlash bo‘yicha bir qator tizimli muammolar mavjudligini ko‘rsatadi. Respublikada 27 mingdan ortiq hayvon turlari qayd etilgan bo‘lib, shulardan 107 turi O‘zbekiston Respublikasining “Qizil kitobi”ga kiritilgan. Eng ko‘p xavf ostida turgan guruhlar — sutemizuvchilar, qushlar, sudralib yuruvchilar va baliqlar hisoblanadi. Antropogen omillar va yashash muhitining buzilishi. So‘nggi yillarda sanoat faoliyatining kengayishi, yerlarning meliorativ buzilishi, suv resurslarining kamayishi va cho‘llanish jarayonlari natijasida ko‘plab hayvon turlarining tabiiy yashash muhiti qisqarmoqda. Ayniqsa, Jayron (*Gazella subgutturosa*), Buxoro bug‘usi (*Cervus elaphus bactrianus*) va Turkiston silovsinlari (*Lynx lynx isabellina*) yashash areallari keskin toraygan. O‘zbekiston geografik jihatdan turli ekotizimlarga boy mamlakat bo‘lib, cho‘l, dasht, tog‘, o‘rmon va suv havzalari kabi tabiiy zonalarini o‘z ichiga oladi. Bu xilma-xillik hayvonot dunyosida ham aks etgan. Respublikada 27 mingdan ortiq hayvon turlari qayd etilgan bo‘lib, shundan 107 turi O‘zbekiston Respublikasining “Qizil kitobi”ga kiritilgan. Ularning 30 ga yaqini — endemik turlar bo‘lib, faqat O‘zbekiston yoki Markaziy Osiyoga xos hisoblanadi. Eng muhim noyob turlar qatoriga Jayron (*Gazella subgutturosa*), Buxoro

bug‘usi (*Cervus elaphus bactrianus*), Turkiston silovsinlari (*Lynx lynx isabellina*), Qizilqum iloni (*Eryx miliaris*), Amudaryo baliqlari va Badai-Tugay qushlari kiradi. So‘nggi yillarda ushbu turlar sonining kamayishiga olib kelayotgan asosiy sabablar antropogen ta‘sir, noqonuniy ovchilik, cho‘llanish va suv tanqisligidir.

Iqlim o‘zgarishi va ekologik muvozanat buzilishi. Global iqlim o‘zgarishi O‘zbekiston cho‘l va tog‘ ekotizimlarida hayvonlarning yashash sharoitiga bevosita ta‘sir ko‘rsatmoqda. Havo harorati o‘rtacha 1,5–2°C ga oshgani sababli suv manbalari kamayib, ko‘plab suv jonzotlari, jumladan Amudaryo baliqlari populyatsiyasi qisqarmoqda.

Tabiiy muhofaza hududlarining yetarli emasligi. Hozirda mamlakatda 11 ta davlat qo‘riqxonasi, 13 ta milliy tabiat bog‘i, 10 ta buyurtma qo‘riqlanadigan hudud mavjud bo‘lsa-da, ular mamlakat maydonining atigi 5 foizini tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich ekologik barqarorlik uchun yetarli emas. Shu sababli qo‘riqxonalar tarmoqlarini kengaytirish, ularning o‘zaro ekologik koridorlar orqali bog‘lanishini ta‘minlash zarur.

Ekologik madaniyat va ijtimoiy ong pastligi. Aholining bir qismi tomonidan noqonuniy ovchilik (brakon‘yerlik), hayvonot mahsulotlaridan noqonuniy foydalanish holatlari hamon kuzatilmoqda. Bu esa davlat nazorati va ekologik ta‘lim-targ‘ibot ishlarining yetarli emasligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda noyob hayvon turlarini saqlash masalasi faqat ekologik emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan ham chambarchas bog‘liq. Barqaror natijaga erishish uchun:

- tabiiy muhofaza hududlarini kengaytirish;
 - ekologik monitoring tizimlarini raqamlashtirish;
 - aholi o‘rtasida ekologik ta‘limni kuchaytirish;
 - ekologik turizmni rivojlantirish orqali iqtisodiy manfaat yaratish lozim.
- Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar, genetik monitoring va sun‘iy ko‘paytirish dasturlarini kengaytirish noyob turlarni saqlashda muhim omil hisoblanadi. Eng muhim qo‘riqxonalar:

• Badai-Tugay qo‘riqxonasi – Amudaryo to‘qayzorlaridagi qushlar va bug‘ularni muhofaza qiladi.

• Zarafshon qo‘riqxonasi – tog‘ va dasht turlarining yashash joylarini saqlaydi.

• Qizilqum qo‘riqxonasi – sahro hayvonlarini, jumladan Jayronni muhofaza qiladi.

• Surxon va G‘issar qo‘riqxonalari – yovvoyi mushuklar, silovsinlar va noyob qushlar uchun tabiiy muhit yaratadi.

Biroq bu hududlarning maydoni yetarli emas va ularning o‘zaro ekologik

bog‘lanishi yo‘q. Bu esa hayvonlar migratsiyasini cheklab, populyatsiyalar o‘rtasida genetik almashinuvni kamaytiradi.

Xulosa va takliflar. O‘zbekiston hududi boy va xilma-xil hayvonot dunyosiga ega bo‘lib, unda ko‘plab noyob, endemik va yo‘qolib borayotgan turlar mavjud. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mamlakatda bioxilma-xillikning pasayishi, tabiiy yashash muhitining qisqarishi va antropogen bosimning ortishi ekologik barqarorlikka jiddiy xavf tug‘dirmoqda. “Qizil kitob”ga kiritilgan turlar sonining yildan-yilga ortib borishi bu jarayonning chuqurlashayotganini anglatadi. Iqlim o‘zgarishi, cho‘llanish, suv resurslarining kamayishi, urbanizatsiya va noqonuniy ovchilik — noyob hayvon turlarining kamayishiga olib keluvchi asosiy omillar sifatida qayd etildi. Shuningdek, mavjud muhofaza hududlari sonining yetarli emasligi, ekologik nazoratning sustligi va aholining ekologik madaniyat darajasi pastligi ham muammolarning dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Shu bilan birga, O‘zbekiston hukumati tomonidan qabul qilingan “Yashil makon”, “Atrof-muhitni muhofaza qilish strategiyasi”, “Biologik xilma-xillikni saqlash milliy dasturi” kabi tashabbuslar ijobiy natijalar berayotganini ta’kidlash zarur. Ammo bu chora-tadbirlar tizimli, uzluksiz ilmiy monitoring va xalqaro hamkorlik bilan mustahkamlanmasa, kutilgan ekologik samaraga erishish qiyin bo‘ladi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, O‘zbekiston hududida noyob hayvon turlarini saqlash bo‘yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Ekologik boshqaruvni kuchaytirish. Tabiiy muhofaza etiladigan hududlar maydonini kamida 10 foizgacha kengaytirish va ularni yagona ekologik tarmoq sifatida integratsiyalash zarur.
2. Raqamli monitoring tizimini joriy etish. GIS, dron, va sun’iy yo‘ldosh kuzatuvlari asosida hayvon populyatsiyasini doimiy nazorat qilish tizimini yaratish lozim.
3. Ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash. Zoologiya, genetika va ekologiya sohalarida universitetlar hamda ilmiy institutlar o‘rtasida qo‘shma tadqiqot loyihalarini yo‘lga qo‘yish kerak.
4. Ekologik ta’lim va ongni oshirish. Maktab, kollej va oliy ta’lim muassasalarida hayvonot dunyosini muhofaza qilishga bag‘ishlangan maxsus o‘quv modullarini joriy etish.
5. Noqonuniy ovchilikka qarshi qat’iy chora. Ekologik nazorat organlari faoliyatini kuchaytirish, brakon’yerlik uchun jinoiy javobgarlikni og‘irlashtirish hamda aholiga muqobil iqtisodiy faoliyat turlarini (eko-turizm, biofermerlik) taklif etish.

6. Xalqaro hamkorlikni kengaytirish. IUCN, UNEP, CITES kabi tashkilotlar bilan hamkorlikda O‘zbekiston faunasining xalqaro muhofaza tarmog‘iga kiritilishini jadallashtirish.

7. Sun’iy ko‘paytirish dasturlarini kengaytirish. Jayron, Buxoro bug‘usi, Amudaryo baliqlari kabi turlarni naslchilik markazlarida ko‘paytirish va keyinchalik tabiiy muhitga qaytarish mexanizmlarini kuchaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi. (2023). *O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi. III nashr.* Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti.
2. Jahon tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (IUCN). (2022). *Red List of Threatened Species.* Retrieved from <https://www.iucnredlist.org>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 30-dekabrdagi PQ–457-son qarori. “2022–2030-yillarda atrof-muhitni muhofaza qilish strategiyasi to‘g‘risida.” Toshkent.
4. Karimov, A., & Tursunov, S. (2021). *O‘zbekiston faunasi va bioxilma-xillikni saqlashning ekologik asoslari.* Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.